

KLASİK LIBERALİZM AÇISINDAN PRENS SABAHADDİN'İN TOPLUM FELSEFESİ

Prince Sabahaddin's Social Philosophy from the Perspective of Classical Liberalism

Recep Batu GÜNÖR*

Gazi Türkiyat, Güz 2019/25: 163-177, DOI: 10.34189/gtd.25.007

Öz: Osmanlı döneminde ülkenin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtulmanın yollarını arayan aydınlar arasında önemli bir isim olan Prens Sabahaddin, kendi toplum felsefesini liberal öğeler ile şekillendirmiştir. Aydınlanma dönemi ile birlikte ortaya çıkan liberalizm düşüncesinin temel ilkelerinden olan bireycilik, özgürlük, sınırlı devlet, piyasa ekonomisi gibi ilkelerini benimseyen Prens Sabahaddin, bu ilkelerin bir sentezi olarak teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet ilkelerini benimsemiştir.

Anahtar Kelimeler: Prens Sabahaddin, teşebbüs-i şahsi, adem-i merkeziyet, science sociale

Abstract: Prince Sabahaddin, who is an important figure among the intellectuals that wanted to get rid of the negative situation of the country during the Ottoman period, formed his social philosophy with liberal elements. Prince Sabahaddin adopted the principles of individualism, freedom, limited state and market economy, which are basic principles of liberalism that emerged with the Enlightenment period and he has adopted the principles of individual initiative and decentralization as a synthesis of these principles.

Keywords: Prince Sabahaddin, individual initiative, decentralization, science sociale

Özellikle İlkçağ Yunan düşünürleri tarafından ortaya atılan “insanların toplum içerisinde bir arada yaşayan varlıklar oldukları” düşüncesi, ilkçağdan günümüze kadar geçerliliğini koruyan bir düşünce olmuştur. Bu düşünce çerçevesinde bir arada yaşamının nasıl mümkün olabileceği sorusuna cevap arayan düşünürler, siyaset felsefesinin temel soru ve cevaplarını şekillendirerek ana hatlarını oluşturmuşlardır. Felsefe tarihine bakıldığında bu sorulara verilen cevapların zamanla siyasi doktrinler haline aldıkları görülmektedir. N. Machiavelli ve T. Hobbes ile birlikte ortaya çıkan modern siyaset felsefesi sayesinde, günümüzde de etkileri ve hakimiyetleri devam eden politik doktrinler şekillenmeye başlamıştır. Hem siyasi hem iktisadi hem de düşünsel olarak büyük değişikliklerin ve farklılıkların yaşandığı Aydınlanma düşüncesi ile birlikte her alanda farklı öğretilerin filizlenmeye başladığı kabul edildiğinde ise, siyaset felsefesi alanında da önemli doktrinlerin filizlendiği tahmin edilebilir bir husustur. Bu filizler aynı zamanda aydınlanma döneminden günümüze kadar da geçerliliklerini korumayı başarmışlardır.

---

* Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. b.gunor@hvb.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4791-4059>, Gönderim tarihi: 22.10.2019/Kabul tarihi: 05.11.2019.

Aydınlanma döneminin siyaset felsefesine kattığı en önemli doktrinler arasında liberalizm ve sosyalizm düşünceleri yer almaktadır. Özellikle siyaset bilimi açısından birbirlerinden çok farklı doktrinler olmasına rağmen, bütün öğretileri ve ideolojileri doğrudan etkileyen iki ana damarın liberalizm ve sosyalizm düşünceleri olduğu iddia edilebilir. Başka bir deyişle modern felsefeden sonra ortaya çıkan bütün siyasi doktrinler, liberalizm ve sosyalizm düşüncelerinden bir şekilde etkilenmişlerdir. Dolayısıyla bu iki öğreti siyaset felsefesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu iki öğretinin oluşmasında; Tanrı-merkezli bakış açısından insan-merkezli bakış açısına geçilmeye başlanması, hızla artan nüfus ve nüfus hareketleri, coğrafi keşifler, bilimsel ilerlemeler vb. nedenler sayılabilir. Bütün bu nedenlerden dolayı da siyaset felsefesinde klasik dönem olarak adlandırılan dönem sona ermiştir. Artık klasik dönemdeki gibi siyasette erdem peşinde koşmayı bırakan modern dönem siyaset felsefecileri, siyaset felsefesinin klasik sorusu olan ideal düzen sorusunu, toplumların içinde buldukları açmazlardan kurtulabilmek adına cevaplamaya çalışmışlardır. Yani klasik dönem siyaset felsefesi evrensel bir amaç peşinde koşarken, modern dönem ile birlikte daha dar bir biçimde yerel problemler peşinde koşmaya başlamıştır. İşte bu çalışmanın da odak noktası olan Prens Sabahaddin, II. Meşrutiyet'in ilanından başlayıp Cumhuriyet'e değin uzanan süreçte toplumda var olduğunu düşündüğü meselelere bir çare bulmaya çalışan bir sosyolog ve düşünürdür. Genel olarak Prens Sabahaddin'in aramış olduğu çarelerde, liberalizm doktrininden faydalandığı iddia edilebilir. Bunun en büyük nedenlerinden birisi Prens Sabahaddin'in etkilendiği kişilerin ve ekollerin liberalizme yakın olmasıdır. Diğer bir neden ise yine düşünürün, ülkenin düştüğü kötü durumun nedeni olarak tıpkı liberalizmin iddia ettiği gibi toplumcu bakış açısını görmesi ve hayatının her aşamasında bununla mücadele etmek istemesidir.

LİBERALİZM NEDİR?

Liberalizm düşüncesinin ne anlama geldiğine değinmeden önce liberalizm ile ilgili olarak herkes tarafından kabul edilmiş bir tanım bulmanın zor hatta imkansız olduğu belirtilmelidir. 18. yüzyıldaki liberalizm ile 20. yüzyıldaki liberalizm farklı olduğu gibi, çeşitli ülkelerdeki liberalizm tanımlamaları da birbirinden oldukça farklıdır. Bunun birçok nedeni olsa da bu nedenlerden en önemlisi tarih boyunca farklı toplulukların ekonomiden siyasete, felsefeden sosyolojiye pek çok disiplin tarafından konu edinilen liberalizm düşüncesini farklı yorumlamalarıdır. Liberalizmin kelime kökenine ve anlamına bakıldığında; liberal kelimesinin öncelikle eğitim alanında kullanıldığı görülmektedir. "Ortaçağ'dan itibaren, liberal kavramı iki önemli noktayı ima etmiştir: İlki, genel ya da yaygın eğitim; ikincisi, centilmen ve özgür adamın eğitimi" (Vincent, 2006: 33). Liberalizm, Avrupa kaynaklı, İspanyolcadan türetilmiş bir kelime olmakla beraber, kelimenin kökü Latinceye dayanır. İspanyolcadan İngilizceye geçmiş ve ilk defa 19. yüzyılın başlarında siyasi

terminolojiye girmiştir. “Kelime, önceleri İngiltere kaynaklı olmayan politikaları ifade etmek amacıyla kötileyici-suçlayıcı bir anlamda kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda İspanyollar “liberal” sıfatını İngiltere menşeli politikaları nitelendirmek amacıyla kullanmaya başlamışlar ve Locke’cu anayasal monarşi ve parlamenter yönetim ilkelerini savunan milletvekillerini “liberales” olarak adlandırmışlardır” (Yayla 2000: 15). Farklı tarihlerde farklı liberalizm tanımları olduğu gibi farklı disiplinler de farklı liberalizm tanımları getirmişlerdir.

Felsefe sözlüklerinde liberalizm, Cevizci’ye (1999: 548) göre “bireye, bireyin hak ve özgürlüklerine ve kamu yararına, genelin çıkarına sonuçlanacağı için, bireysel faaliyetlerde özgürlüğe imtiyaz tanıyan iktisadi bir öğreti olarak, aynı zamanda devletin bireysel özgürlükler karşısındaki yetkilerini sınırlamayı, bireysel haklara, teşebbüs özgürlüğüne yönelik muhtemel müdahalesini ortadan kaldırmayı öngören siyasi bir öğreti” şeklinde tanımlanmaktadır. Liberalizmin kesin olarak herkes tarafından kabul edilen bir tanımı üzerindeki belirsizlik, liberalizmin türleri için de geçerlidir. Klasik, modern, çoğulcu, felsefi, iktisadi, evrimci ve sosyal liberalizmlerden bahsedilebilir. Bu belirsizliklere karşın felsefe tarihinde yapılan en kesin ve net ayırım liberalizmin temelde iki türünün olduğu şeklindeki ayırımdır. Bunlar ise “klasik ve iktisadi liberalizm” türleridir (Hardin 2003: 67). Klasik liberalizmin temelleri John Locke tarafından atılmışken, iktisadi liberalizmin ise Adam Smith ve takipçileri tarafından şekillendiği söylenebilir. Bütün bu ayrımlara rağmen ise liberalizmin tarih boyunca savunduğu ve hala savunageldiği temel ilkeleri vardır. Bu ilkelerin ne olduklarını açıklamak ise bir anlamda liberalizmin ne olduğunu açıklamak demektir.

LİBERALİZMİN TEMEL İLKELERİ

Herkes tarafından kabul edilen bir liberalizm tanımı olmasa da liberalizmin ilkeleri konusunda genellikle birbirleri ile örtüşen yorumlar yapılmaktadır. Örneğin, “liberalizmin temelinde özgürlük, eşitlik, tolerans ve tarafsızlık kavramlarının” (Azam 2014: 25-28) olduğu iddia edildiği gibi “liberalizmin benimsediği temel değerlerin birey, özgürlük, akıl, adalet, hoşgörü ve farklılık” (Heywood 2007: 35) olduğu belirtilmektedir. Bu kavramlar ve değerlerden hareketle de liberalizmin savunduğu temel ilkeler; “1-Bireyselliğin değeri ve insan hakları, 2- Piyasa ekonomisi, 3- Sınırlı devlet, 4-Hukuk devleti, 5- Liberal rasyonalizm” (Erdoğan 2006: 63) şeklinde maddeleştirilebilir. Başka bir sınıflandırmaya göre ise “liberalizmin temel ilkeleri bireycilik, özgürlük, kendiliğinden doğan düzen ve piyasa ekonomisi ile hukukun hakimiyetidir” (Yayla 2000: 162). Birbirlerinden farklı olarak ifade edilmiş olsa bile bütün bu ilkeler birbirlerine bağlı olup mantıksal olarak birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Her ne kadar bazı kaynaklarda liberalizm düşüncesinin başlangıcı olarak İlkçağ düşüncesi gösterilse de, "modern anlamda liberalizm düşüncesi genellikle 17. ve 18. yüzyılların bir ürünü olarak kabul edilir" (Scruton 1996: 312). Felsefe tarihi açısından bakıldığında da bu tarihlerde liberalizm düşüncesi denildiğinde akla gelen ilk kişi John Locke olmaktadır. Bunun en büyük nedeni ise John Locke'un istisnasız bütün insanlar için geçerli gördüğü hakları savunması ve güçler ayrılığı ilkesi ile devletin müdahale alanlarını kısıtlamayı istemesidir. John Locke'a göre; "insanlara, ebedi ve değişmez doğa kanunu tarafından tamamen açık haklar verilmiştir. Bunlar, insanların hayatlarına, özgürlüklerine ve mülkiyetlerine zarar vermeksizin kendisini ve başkalarını korumaya yönelik görevlerdir" (Locke 1960: 83). Modern dönem ile birlikte devlet kurumunun doğal değil de yapay bir kurum olduğunu iddia eden sözleşmecî düşünürlerden biri olan Locke, devletin var olma nedenleri arasında sadece insanların yaşama, özgürlük ve mülkiyet haklarının korunması olduğunu iddia etmiştir. Başlangıçta doğal haklara sahip olan insanlar, kendi aralarında anlaşarak devleti kurmuşlardır. Devlet de insanların başlangıçta sahip oldukları bu temel hakları korumak için kurulmuştur. Ayrıca Locke'un kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemesi, liberalizm düşüncesinin temelinde yatan filozof olmasının nedenlerinden bir diğeridir. Yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrılması ve yasaların, yasa yapıcılarını da kapsamaması ilkesi, liberalizmin kanun hakimiyeti ve sınırlı devlet ilkelerinin temelini oluşturmuştur.

Sözleşmecî düşünürler arasında yer alan John Locke, kendi toplum felsefesini şekillendirmeye, diğer sözleşmecî düşünürler gibi, devletin henüz var olmadığı varsayımına dayalı bir durumdan başlar. Doğa durumu adını verdiği bu durumdan başlayarak devletin var olma sürecini sorgular. Ona göre; "siyasal gücü doğru anlamak ve bu gücün kaynağına inmek için, bütün insanların doğal olarak içinde buldukları durumu, yani insanların eylemlerini düzenlerken tam bir özgürlük içinde olduğu ve doğa yasası sınırları içerisinde, izin istemeden veya başka birinin iradesine bağlı olmadan uygun gördükleri biçimde mallarını değiş-tokuş ettiği, satabildiği durumu düşünmeliyiz" (Locke 1960: 27). Bu doğa durumu her ne kadar iyi ve arzu edilen bir düzen olsa da eninde sonunda insanlar arasında mülkiyet hakkından dolayı bazı ihtilaflar doğacaktır. İşte devlet de sadece ve sadece bu ihtilaflara çare bulabilmek adına oluşturulması gereken bir kurumdur. Bu bağlamda devleti sadece mülkiyet hakkını korumak için sınırlandırması ve insanın doğuştan özgürlük ve yaşama hakkının olduğunu iddia etmesi ile John Locke, liberalizm düşüncesinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Ortaya çıktığı dönemden önceki düşünce sistematiğine yani Ortaçağ düşüncesine karşı çıkan modern felsefenin, siyaset felsefesi açısından getirdiği en büyük yenilik tanrı-merkezli bakış açısından birey-merkezli bakış açısına geçiştir. İşte liberalizm düşüncesi de bu geçişte bir anahtar vazifesi üstlenmiştir. Aydınlanma döneminin önemli düşünürlerinden Kant'ın; "insan ve genel olarak her akıl sahibi varlık, şu veya bu isteme için rastgele kullanılacak sırf bir araç olarak değil, kendisi amaç

olarak vardır: ve gerek kendi gerekse başka akıl sahibi varlıklara yönelen eylemlerinde hep aynı zamanda amaç olarak görülmelidir. Varoluşları bizim istememize değil de, doğaya dayanan varlıkların, akıl sahibi varlıklar olmayınca, yine de araç olarak görel bir değeri vardır, bu yüzden onlara şeyler denir; oysa akıl sahibi varlıklara bireyler denir” (Kant 1982: 44) şeklindeki sözleri, bireyi bir grup veya cemaatle birlikte ele almanın artık zorunluluk olmadığına göstergesi gibidir. Modern dönem ile birlikte bireyler artık bir amaca ulaşmak için araç olmaktan ziyade başlı başına bir amaç olarak görülmektedir ki bu da liberalizmin bireycilik anlayışının temelini teşkil etmektedir.

Bireycilik düşüncesinden sonra liberalizm doktrininin en önemli ilkesi olarak özgürlük ilkesi gelmektedir. Aslında tamamen bir özgürlük arzusundan ibaret olan liberalizm doktrininin özgürlük kavramına yüklediği anlam çok önemlidir. İnsanlık tarihine bakıldığında hemen her devirde özgürlük kavramına olumlu bir değer atfedildiği görülebilir. Liberalizm düşüncesinin ortaya çıkardığı farklılık ise özgürlük değerini bireycilik düşüncesi ile birlikte ele almasıdır. Başka bir deyişle liberalizme göre özgürlük nihai olarak bireysel karakterlidir ve bunun tersi düşünülemez. Toplumların, grupların veya cemaatlerin özgürlüğünden ziyade bireylerin özgürlüğü esastır ve peşinde koşulması gereken değer, bireysel özgürlük olmalıdır.

Liberalizmin daha önceden de değinildiği pek çok ilkesi olmakla birlikte çalışmanın ana konusu olan Prens Sabahaddin'in toplum felsefesi açısından bireycilik ve özgürlük dışında bağ kurulabilecek bir diğer ilke de sınırlı devlet ilkesidir. Liberalizm düşüncesi, temel değer olarak gördüğü bireysel özgürlük düşüncesinin önündeki en büyük engel olarak devlet kurumunu görür. Bu yüzden de bütün liberal düşünürler devlet kurumunun bireylere müdahalesini engellemeye veya sınırlandırmaya çalışmışlardır. Bu da sınırlı devlet kavramını ortaya çıkarmıştır. Liberalizm düşüncesine göre ideal devlet sınırlandırılmış ve bireysel özgürlüklere müdahale etmeyen devlettir. Prens Sabahaddin'in de hedeflediği düzen işte böyle bir düzendir. Prens Sabahaddin'in toplum felsefesini inşa ettiği adem-i merkezîyet ve teşebbüs-i şahsi fikirleri işte bu ilkeler ile doğrudan ilişkilidir.

OSMANLI'DA LIBERAL DÜŞÜNCENİN DOĞUŞU

Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet döneminde liberalizm düşüncesinin hakimiyeti konusunda birbirlerinden farklı fikirler ortaya atılmaktadır. Örneğin “liberal fikirlerin Türkiye’de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkili olmaya başladığı” (Erdoğan 2005: 31) iddia edilebileceği gibi, “Osmanlıdan bugüne hiçbir dönemde liberalizmin ne siyasal ne hukuksal ne sosyal ne de kültürel düzlemde egemen düşünce olmadığı” (Arslan 2005: 232) da söylenebilir. Genel olarak bakıldığında Osmanlı Devletinin gerek idareci kısmında gerekse toplumun ileri

gelenleri arasında net bir şekilde görülebilen modernleşme çabalarının liberalizm düşüncesine yakın hamleler olduğunu iddia etmek yanlış olmaz. Bunun nedeni tabii ki Osmanlı modernleşme hareketlerinin liberal ilkeleri benimseyen Batı toplumlarını rol model olarak görmesidir. Başka bir deyişle Osmanlı aydınları, devleti nasıl kurtarabiliriz? veya ilerlemeyi nasıl sağlayabiliriz? şeklindeki sorulara çareyi liberal Batı toplumlarında buldukları için liberalizm düşüncesi belki de istemeden bile olsa 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumuna sirayet etmeye başlamıştır.

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devletinde etkisi iyice hissedilmeye başlanan liberalizm düşüncesinin ilk temsilcileri genellikle iktisadi liberalizmi benimseyen ve yaygınlaştırılması için çalışan aydınlar olmuştur. Bunlar arasında özellikle Sakızlı Ohannes Paşa ve Cavit Bey'i saymak gereklidir. Sakızlı Ohannes Paşa(1830-1912), "1850'li yılların başından itibaren sistematize ettiği düşünceleriyle Osmanlı'nın kapitalizm yolunda hızla ilerlemesini savunmuş ve ticaret serbestisinin önemli savunucularından birisi olmuştur" (Odabaşı 2014: 80). Bu bağlamda Ohannes Paşa, özel mülkiyetin ve serbest ticaretin önemini vurgulayarak, toplumların ilerlemesi ile özel mülkiyet arasında doğrudan bir bağ olduğunu iddia etmiştir.

Bu dönemde Sakızlı Ohannes Paşa'yı takip ederek iktisadi liberalizmi benimseyen önemli bir aydın da Cavit Bey'dir. 1875-1926 yılları arasında yaşayan Cavit Bey, İktisadî görüşlerini dört ciltlik *İlm-i İktisat* adlı eserinde ortaya koymuştur. "Cavit Bey yazılarında Osmanlı Devleti'nin kalkınmasının ancak dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu amaçla yabancı sermayeyi teşvik etmesi yoluyla mümkün olabileceğini savunmuştur. O da serbest ticareti savunarak, İktisadî korumacılığa karşı çıkmış ve özel teşebbüsün önemini vurgulamıştır" (Erdoğan 2005: 32). Görüldüğü gibi liberalizm düşüncesi Osmanlı dönemine özellikle iktisadi açıdan etki etmiştir. Buna göre Osmanlı döneminde liberalizmin aslında serbesti kavramı ile karşılandığı ve sözü edilen bu aydınlar tarafından geliştirildiğini iddia etmek yerinde olacaktır. Bu dönemlerde liberalizmin iktisadi tarafını benimseyen bu aydınların yanında toplum felsefesi açısından liberalizmin en önemli temsilcisi ise Prens Sabahaddin'dir. Düşünür, sadece iktisat alanı ile ilgilenmemiş fakat toplumun içine düşmüş olduğu problemlerin çözüm yolu olarak liberalizm düşüncesinin temel ilkelerini benimsemiştir. Dolayısıyla Prens'in toplum felsefesini anlamlandırabilmek için bu liberal kavramların açıklanması gereklidir.

PRENS SABAHADDİN'İN TOPLUM FELSEFESİ

1879-1948 yılları arasında yaşayan Prens Sabahaddin, annesinin Osmanlı hanedanından olmasından dolayı yurtiçinde sultanzâde şeklinde anılırken, Batılı kaynaklarda ise Prens unvanı ile birlikte adını duyurmuştur. Küçüklüğünden itibaren özel dersler ile birlikte eğitimini tamamlayan Prens, babasının yurtdışına kaçması neticesinde yurtdışına giderek ömrü boyunca Osmanlı yönetimine muhalif

bir tavır sürdürmüştür. Çoğu kaynaklarda II. Meşrutiyetten sonraki sayılı sosyologlar arasında ismi zikredilse de gerek Osmanlı toplumunun problemlerini belirleme gerekse bu problemleri çözme aşamasında siyaset felsefesinin temel sorularından yararlanmıştı. Prens Sabahaddin, özellikle bireycilik, serbest teşebbüs ve adem-i merkeziyet ilkelerini benimseyip hayatının sonuna kadar savunarak diğer liberal düşünürlerden ayrı bir yer ve önem taşımıştır.

Hayatı boyunca özellikle toplumsal meselelerle uğraşan Prens Sabahaddin'in toplum felsefesinde ilk hareket noktası Osmanlı toplumunun geri kalmasının nedenlerini aramak olmuştur. Bu arayışların sonunda vardığı sonuçlar ise özellikle iki alan üzerinde yoğunlaşmıştır: eğitim ve bireycilik. Ona göre Osmanlı'nın geri kalmasının ilk nedeni kelimenin tam anlamıyla eğitim sistemimizin çürüklüğünden ileri gelmektedir (Prens Sabahaddin 2013: 59). Aslında Prens Sabahaddin'in geri kalmanın nedenleri olarak gördüğü eğitim ve bireycilik düşüncesi birbirlerinden ayrı değerlendirilemez. Çünkü ona göre eğitim sisteminin bozulmasının nedeni bireyci bir eğitim sisteminin olmamasıdır. Yani bireycilik düşüncesini küçüklükten itibaren hayatın her aşamasında yok sayan bir sistem ister istemez düzenli bir şekilde işleyememektedir.

"Felaketlerimizin kaynağı en başta cahilliğimizdir" (Prens Sabahaddin 2013: 34) diyen düşünürü göre toplumlara sınıflandıran en kullanışlı yol Science Sociale adlı ekolün yapmış olduğu sınıflandırmadır. "Bu sosyal sınıflandırmaya göre medeni cemiyetler; kamucu yapı ve bireyci yapı" (Prens Sabahaddin 2013: 158) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Prens Sabahaddin de bu sınıflandırmayı olduğu gibi kabul ederek ilerlemenin tek şartının kamucu yapı olarak adlandırdığı sistemlerin yıkılarak yerine bireyci ön plan çıkartan ve onların girişimlerini destekleyen bireyci yapı olduğunu düşünmektedir. Burada Science Sociale (İlm-i İctima) ekolüne bir yer vermek gereklidir çünkü Prens Sabahaddin kendi toplum felsefesini birebir bu ekolün görüşlerinden almıştır.

SCIENCE SOCIALE

Science Sociale ekolü, Fransız sosyolog F. Le Play'ın (1806-1882) çalışmalarından hareketle oluşturulmuştur. "Bu ekol, daha çok aile monografisi ve gözlem yöntemi ile ilgilenir. F. Le Play, monografik türden saha çalışması yürüten, hipotezlerini test etmek için gerekli bilgileri bizzat kendisi toplayan, sistematik, karşılaştırmalı ve ülkelerarası araştırma yapan ilk sosyal bilimcidir" (Özavcı 2007: 234). Bu anlamda sosyolojinin önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. Le Play, Fransız olmasına rağmen özellikle İngiliz toplumu üzerinde durmuş ve İngiliz sosyal felsefesinin etkisinde kalmıştır. Özellikle Doğu toplumları ile karşılaştırıldığında Batı aile yapısının üstün olduğunu düşünen Le Play bunun nedeni olarak ise aile yapısını görmektedir. "Le Play'e göre dünyada üç tip aile vardır: Ataeril aile, Kök aile ve

istikrarsız aile" (Özavcı 2007: 237). Toplumsal olarak ilerlemeye ve gelişmeye olanak sağlayan aile türü Le Play'in Kök aile olarak isimlendirdiği ailedir. Bu tip aileler birey merkezli aileler olup mülkiyeti orantılı bir şekilde aile içinde dağıttıkları için özellikle Batı toplumları için ideal olan aile tipidir.

Science Sociale ekolünde Prens Sabahaddin'in en fazla etkilendiği isim ise Edmond Demolins'dir. 1852-1907 yılları arasında yaşayan Demolins'in *Aguoi tient la superiorite des Anglo-Saxons* (Anglo-Saksonların Üstünlüğü Neden İleri Geliyor?) adlı eserinden çok etkilenen (Ramseur 2004: 114) Prens Sabahaddin, kendi toplum felsefesini neredeyse tamamen bu eser üzerine şekillendirmiştir. "Demolins, adı geçen eserinde toplumları ikiye ayırmaktadır; kamucu toplumlar ve bireyci toplumlar" (Kaçmazoğlu 2003: 224). Demolins'in bu ayrımı karşımıza genel anlamda bir liberalizm öğretisi olarak çıkmaktadır. Ona göre "genelde kamucu bir şekilde örgütlenmiş olan Doğu toplumlarında savaştan başka bir yol olmamasının nedeni devletin ister istemez gücünü hissettirmek adına bireyciliği yok sayması ve ortadan kaldırmaya çalışmasıdır" (Demolins 2016: 89-91). Yani bireyci bir tarzda örgütlenmeyen toplumlar savaştan kaçamayan ve böylelikle de çağa ayak uyduramayan toplumlardır. Başka bir deyişle Demolins'e göre bireyciliğin karşısında yer alan kamucu yapı ister istemez devleti aşırı güçlendireceği için tıpkı klasik liberalizm doktrininde olduğu gibi sınırlandırılmalıdır. Bu sınırlandırmada kullanılacak metot ise bireycilik düşüncesidir.

Daha önce de değinildiği gibi Demolins'in bu görüşlerini olduğu gibi benimseyen Prens Sabahaddin, "toplumların iki yapı altında düşünülebileceğini söyleyerek; bunlardan birincisinin bireyin köreltildiği kamucu yapı olduğunu, ikincisinin ise şahsi Teşebbüs-in geliştiği ferdiyetçi yapı olduğunu iddia eder" (Prens Sabahaddin 2013: 158). Ona göre ferdiyetçi yapıya mensup olan toplumlar diğerlerinden daha iyi durumdadır çünkü bu tipteki toplumlar kendilerine güvenen, girişken ve dolayısıyla da başarılı bireyler yetiştirebilmektedir. Özellikle İngiliz toplum yapısını örnek olarak alan Science Sociale ekolüne ve Prens Sabahaddin'e göre tabii ki bu savunulan ferdiyetçi yapıyı benimseyen devletler Anglo-Sakson kökenli devletler iken bunun karşısında kamucu yapıya mensup olan devletler ise özellikle Asya devletleridir.

Prens Sabahaddin, toplum felsefesini şekillendirirken neredeyse akıl hocası olarak gördüğü Demolins'ten doğal olarak çok etkilenmiştir. Demolins gibi Sabahaddin de "herhangi bir ulusun kaderini tayin eden coğrafya, çevre, geçmişin tarihi ve diğer önemli etkenleri görmezden gelmek suretiyle hocasının eserinin temel doktrinlerini kendisine ilke edinerek zihinlerde yankılanan bir organizasyonun kuruluşunu sağlamıştır; Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" (Ramseur 2004: 117). Bu cemiyetin ismi bize Prens Sabahaddin'in klasik liberalizmden etkilenerek kendi toplum felsefesini şekillendiren iki temel ilkeyi göstermektedir. Başka bir deyişle düşünür, toplum felsefesini bireycilik düşüncesi ile doğrudan

bağlantılı olan Teşebbüssü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet prensipleri ile şekillendirmiştir.

TEŞEBBÜSÜ ŞAHSİ

Teşebbüs-i şahsi yani şahsi teşebbüs her şeyden önce düşünüre göre; “bir toplumu meydana getiren bireylerden her birinin, hangi toplumda olursa olsun yaşamak için ailesi, akrabası ve hükümetine dayanacak yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, başarısını kendi teşebbüsünde aramasıdır” (Prens Sabahaddin 2013: 57). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere şahsi teşebbüs, bireylerin kendilerinden başka hiçbir güce güvenmemeleri böylelikle de hayatta sürekli olarak mücadele etmeleri anlamına gelmektedir. Düşünüre göre sadece böyle bireyler başarılı olabilirler. Osmanlı devletinin içinde düşmüş olduğu zorlukların temel nedeni de bireylere özellikle eğitim aşamasında bu bilinci kazandıramamasıdır. Toplum felsefesi açısından bakıldığında teşebbüs-i şahsi ilkesini tamamlar mahiyetteki ilkeler, liberalizmin temel ilkelerinden olan piyasa ekonomisi ve kendiliğinden doğan düzen ilkeleridir. Başka bir deyişle bu ilkeler birbirlerinden ayrı düşünülemezler.

Liberal düşünürler tarafından; “herkes kendi amacına sahip olmakla beraber oyuna iştirak etmekten dolayı tüm oyuncuların kazançlı çıktığı zenginlik yaratan bir oyun şeklinde tanımlanan” (Butler 2001: 63) piyasa ekonomisi, özellikle ekonomi alanına devletin kesinlikle müdahale etmemesini ve bireylerin kendi başlarına eylemde bulunmaları salık veren bir sistemdir. Bu bağlamda teşebbüs-i şahsi ilkesi ile piyasa ekonomisi tam bir uyum içindedir. “Piyasa ekonomisinde insanlar kendi bireysel yargıları, kanaatleri ve menfaatlerinin emrettiği şekilde, işbirliği yapıp yapmamakta, birbirleriyle ilişkiye girip girmemekte serbesttirler” (Yayla 2000: 195).

Teşebbüs-i şahsi ilkesine göre bütün bireyler kendi adlarına davranırlar; fakat kendi ihtiyaçlarını elde etmek için uğraşan bireylerin eylemleri aynı zamanda diğer insanların ihtiyaçlarını gidermelerine de hizmet eder. Herkes diğer insanlara hizmet eder ve aynı zamanda onların hizmetlerinden yararlanır. Bu bağlamda her birey, kendi başına bir amaçtır. Hiçbir birey kendi istek ve haklarını arka plana atıp istemeyerek başka bir şekilde davranmamalıdır. Böylelikle hem bireyin kendisi hem de toplum daha rahat ve hızlı kalkınabilir. Görüleceği üzere bu durum da bireycilik fikri ile bire bir örtüşmektedir.

Teşebbüs-i şahsi ilkesi Prens Sabahaddin'in toplum felsefesinin ekonomik ayağını şekillendirir görünmektedir. Düşünür, “bu ilke ile toplumsal sefilliğin ve tembelliğin sebebi olarak kabul ettiği memurların oluşturduğu durağan yapıyı ortadan kaldırarak şahsi teşebbüslerle aktif bir iktisadi yapı kurmayı” (Reyhan 2008: 73)

hedeflemektedir. Osmanlı toplumunun içine düştüğü durumun sorumlusu olarak hantal memur zihniyetini gören Prens, bu zihniyetten kurtulma reçetesi olarak ise piyasa ekonomisinin ve teşebbüs-i şahsi ilkesinin uygulanmasını görmektedir. Ekonomi ayağı bu ilke ile şekillenirken Prens'in toplum felsefesinin diğer ayağını ise adem-i merkezîyet ilkesi oluşturmaktadır. Bu iki ilke düşünürüne göre birbirinden ayrı düşünülemez. Zira "teşebbüs-i şahsi ile adem-i merkezîyet yek diğerinin lazımı-ı gayr-ı müfarkıdır" (Reyhan 2008: 74). Yani bu iki ilke birbirini tamamlayan iki ilkedir.

ADEM-İ MERKEZİYET

Adem-i merkezîyet kavramı her şeyden önce sözcük anlamı olarak merkezin yokluğu anlamına gelmektedir. Tarihsel olarak bakıldığında adem-i merkezîyet kavramının merkezîyetçilik kavramına bir gönderme yaptığı görülmektedir. Yetki ve gücün tek ve belirli bir noktada toplandığı yönetim usulü şeklinde açıklanabilecek merkezîyet kavramı düşünce tarihinde hâkim olan sistem olsa da özellikle modern dönem ile birlikte etkisini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Bunun en büyük nedenlerinden birisi liberalizm düşüncesinin etkisini arttırmasıdır. Devlete verilen önemin azalması ve merkezîyetçi sistemlerin totalitarizme yol açtığı iddiası ile birlikte, liberal düşünürler merkezîyet sistemini eleştirmeye başlamışlardır.

Merkezîyetçilik ve adem-i merkezîyetçilik anlayışları arasında mücadele diğer ülkelerde olduğu gibi Osmanlı idaresinde de etkisini göstermiştir. Özellikle II. Meşrutîyet'in ilanından itibaren varlığını gösteren bu tartışmaya Osmanlı aydınları müdahil olmuşlardır. İşte Prens Sabahaddin de burada karşımıza çıkmaktadır. Prens Sabahaddin adem-i merkezîyet kavramına çok büyük bir önem vermiş, hatta kendi toplum felsefesini bu ilke ile birlikte şekillendirmiştir.

Prens Sabahaddin'in adem-i merkezîyet ilkesine bu kadar önem vermesinin en önemli nedeni, daha önce de değinildiği gibi toplumun kurtuluş reçetesi olarak gördüğü teşebbüs-i şahsi ilkesi ile arasında organik bir bağ olduğunu düşünmesidir. Düşünür, teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezîyet ilkeleri arasındaki bağlantıyı şöyle açıklar; "milli serveti arttıracak şey: Teşebbüs-i şahsi ve bunu kolaylaştıracak idare tarzı: Adem-i merkezîyet" (Prens Sabahaddin 2013: 93). Buradan anlaşılacağı üzere adem-i merkezîyet ilkesi, teşebbüs-i şahsi ilkesinin uygulanabilmesi için gerekli olan bir idare tarzıdır. Prens Sabahaddin'e göre "merkezîyet idaresi devam ettikçe vatanımızda teşebbüs fikri mümkün değil, ilerleyemez. Teşebbüs fikri olmadan da vilayetler imar edilemez ve böylece ülke maddi manevi geri kalmışlıktan kurtulamaz" (Prens Sabahaddin 2013: 54). Yani bireyciliğin gelişebilmesi için merkezîyet mümkün olduğu kadar zayıflatılmalı ve bunun yerine adem-i merkezîyet ilkesi geçerli olmalıdır.

Prens Sabahaddin, adem-i merkezîyet kavramını açıklarken, ilk olarak bu kavramla neyi kastettiğini belirtmeye çalışır. Bu bağlamda "adem-i merkezîyet tabiri

ile muhtariyet-i idareye taraftar olmadığını” (Prens Sabahaddin 1324: 8) söyler. Yani adem-i merkeziyet ona göre siyasi anlamda değil idari anlamda bir usuldür. Böylelikle Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyet sistemine getirilebilecek federasyona ve ayrılığa neden olacağı şeklindeki eleştirilerin önüne geçmek istemiştir. Bu bağlamda ona göre asıl önemli olan siyasi olarak bir federasyon değil, idari anlamda merkeziyeti zayıflatmak ve böylelikle toplumun sorunlarına daha iyi çare bulabilmektir. Çünkü merkeziyetçi yapıda bireyler arka plana itilip toplum öne çıkarılmakta ve böylelikle de teşebbüs-i şahsi ilkesinin uygulanabilmesi mümkün olmamaktadır. Merkeziyetçi yapının ortadan kalması ile bireylere daha fazla imkan tanınmakta ve böylelikle de bireylerin sorunlarına daha kolay çare bulunabilmektedir.

Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet kavramı ile tam olarak ne demek istediğinin anlaşılabilmesi için iki kavrama daha değinmek gereklidir; tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif. “Tevsi terimi genişletmeyi, mezuniyet terimi ise bir konuda yetkili olmayı ifade ettiği için, tevsi-i mezuniyet kavramının karşılığı olarak yetki genişliği teriminin kullanılması yanlış değildir. Aynı mantıkla tefrik, ayrımı, vezaif ise vazifeleri ifade ettiğine göre; tefrik-i vezaif terimi de görevler ayrımı anlamına gelmektedir” (Reyhan 2007: 20). Görüldüğü gibi Prens Sabahaddin adem-i merkeziyet kavramı ile aslında, liberalizm doktrini ortaya çıktığı andan itibaren bütün liberal düşünürler gibi, güçler ayrılığı ilkesini benimsemektedir. John Locke ile birlikte sistemli bir hale getirilen güçler ayrılığı ilkesinin bu denli benimsenmesinin nedeni, liberalizmin ve liberal düşünürlerin mutlaka karşı çıkılması gereken totaliter sistemlerin bu ilke sayesinde gelişmesinin engellenebileceğini iddia etmeleridir. Prens Sabahaddin de aynı şekilde “adem-i merkeziyet tabirinin tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaiften başka bir şey olmadığını ve tevsi-i mezuniyetin adem-i merkeziyetçi idarenin ismi değil tarifi olduğunu” (Reyhan 2007: 35) söyler. Yani idarenin bu ilkeyi benimsemesinin toplumun her kesimi için müspet bir durum olduğunu iddia eder.

Güçler ayrılığı ilkesi düşünce tarihi açısından değerlendirildiğinde esasen merkeziyetçi sistemlerin karşısında toplumun özgürleşmesi ve demokrasinin yayılması için bir temel olmuştur. Başka bir deyişle toplumların özgür olup olmamaları hususunda güçler ayrılığı ilkesi, bir belirleyici konumundadır. En basit tanımıyla yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması ve tek elde toplanmaması anlamına gelen güçler ayrılığı ilkesi, Antikçağ felsefesinden itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Antikçağ düşünürlerinden Aristoteles, “anayasanın üç bölümden oluştuğunu, bunların da topluca düşünme, yürütme ve yargı fonksiyonu olduğunu” (Aristoteles 1993: 103) söyler. Burada belirtilmesi gerekir ki Antikçağ ve Ortaçağ felsefelerinde güçler ayrılığı ilkesi tam olarak benimsenmemiştir. Bu ilkenin yaygınlaştırılması ve uygulanması hususunda karşımıza iki önemli düşünür çıkmaktadır: John Locke ve Baron de Montesquieu.

Daha önce de değinildiği gibi John Locke, totaliter sistemlerin karşısında yasama ve yürütme gücünü birbirinden ayırarak ve birbirleri üzerine üstünlük ve baskı kurmamaları gerektiğini söyleyerek, güçler ayrılığı ilkesinin önemine vurgu yapmaktadır. Locke'un bu fikirlerinin nedeni, yürütme gücüne duymuş olduğu derin güvensizliktir. Bu güvensizlikten ötürü Locke, yürütmenin de bağlı olması gereken bir yasama gücünün gerekli olduğunu vurgular. Böylelikle bir şekilde yürütme gücünü elinde bulunduranların kendi arzu ve isteklerine göre değil de herkes için geçerli olan ve böylelikle de yürütme gücü de dahil herkesi bağlayan evrensel hukuk kurallarına göre devleti yönetmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Güçler ayrılığı ilkesini daha kesin ve net olarak vurgulayan kişi ise, Locke'un görüşlerinden etkilenen Baron de Montesquieu'dür. Ona göre "özgürlük ile kanunlar arasında tutarlı ve geçerli bir dengenin kurulması, yasama, yürütme ve yargıdan oluşan üç devlet sürecinin ayrı organlar eliyle kullanılması ile mümkün olabilir" (Montesquieu 1998: 234). Baron de Montesquieu'ye göre bu güçler tek bir unsurun eline verilirse, o yönetim eninde sonunda despotizme kayacaktır. Oysa özgürlüklerin korunmasını isteyen düşünürü göre despotizmden korunmanın tek yolu keyfi uygulamalardan korunabilmek için gücün tek elde toplanmasını engellemek gerekir. İşte bunun için de güçler ayrılığı ilkesi zaruri bir ilkedir.

Düşünürümüz Prens Sabahaddin de adem-i merkeziyet kavramı ile birlikte merkeziyetçiliğe karşı çıkararak güçler ayrılığı ilkesini, Osmanlı idaresine yerleştirmek istemiştir. Ona göre merkeziyet yokluğu şeklinde de ifade edilebilecek adem-i merkeziyet ilkesi, toplumun kurtuluş reçetesidir. Türkiye Nasıl Kurtulabilir? başlıklı bir eser kaleme alan Prens Sabahaddin'e göre toplumun içine düşmüş olduğu kötü durumun sorumlusu merkeziyetçi yapıdır. Dolayısıyla da kurtuluşun formülü merkeziyetçi yapının ortadan kalkması yerine de adem-i merkeziyet ilkesinin hâkim olmasıdır. Adem-i merkeziyet ilkesinin amacı, devletin aşırı güçlenmesini engellemek ve böylelikle de bireylere hareket imkanı sağlamaktır. Liberalizm geleneği açısından bakıldığında bu ilkeye karşılık gelebilecek bir diğer ilkenin sınırlı devlet ilkesi olduğu görülmektedir. Çünkü, devletin, bireylerden, özgürlüğü kaldırmak için baskı uygulayabilecek hem daha fazla gücü vardır hem de devletin bu gücünü engellemek çok zordur. Sınırlandırılmamış, kurallara bağlanmamış bir devlet, insanın özgürlüğüne yönelik en büyük tehdittir. Devlet sadece genel şartlara uyan kaideler koymakla yetinmeli; bireye hareket serbestisi bırakmalıdır. İşte Prens Sabahaddin'in hedeflediği toplum ve idare bu şekilde olmalıdır. Görüldüğü gibi adem-i merkeziyet ilkesi Prens Sabahaddin'in toplum felsefesini tam merkezinde yer almaktadır.

DEĞERLENDİRME

Osmanlı'nın son dönemlerinde hem ülkenin hem de toplumun içine düşmüş olduğu kötü durumdan kurtulmanın yolunu arayan aydınlar arasında önemli bir isim olan Prens Sabahaddin, öncelikle toplumun geri kalmasının nedenlerini araştırarak kendi toplum felsefesini şekillendirmeye başlamıştır. Bu bağlamda toplumun geri kalmasının en önemli nedenleri arasında bireyciliğin geri plana itilerek toplumcu yapının öne çıkartılmasını ve böylelikle de kendine güveni olmayan memur zihniyetli insanların yetiştirilmesi olduğunu iddia eden düşünür, bu durumdan kurtulmanın yollarını aramıştır. Buna göre alınması gereken önlemlerin başında teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet ilkelerinin uygulanmasını gören düşünür, kendisine rehber olarak Fransız merkezli Science Sociale ekolünü almıştır. Bu ekolün özellikle bireycilik düşüncesini kendisine ilke olarak benimseyen Prens Sabahaddin, kendi toplum felsefesini şekillendirirken liberalizm doktrininden yararlanmıştır. Modern siyaset felsefesinin temel öğretilerinden olan liberalizm düşüncesinin bireycilik, özgürlük, sınırlı devlet, piyasa ekonomisi, adalet, hukukun üstünlüğü, güçler ayrılığı ilkesi gibi özellikleri vardır. Bu ilkeler arasında temel olarak teşebbüs-i şahsi ilkesi ile bireycilik ve piyasa ekonomisi ilkelerini, adem-i merkeziyet ilkesi ile de sınırlı devlet ve güçler ayrılığı ilkelerini benimseyen düşünür, toplumun ilerleyebilmesi için bu ilkelerin uygulanmasını elzem olarak görmüştür.

Prens Sabahaddin her ne kadar toplum felsefesinde liberalizm doktrininden ve liberal öğelerden yararlanmış olsa da, Türk modernleşmesi açısından bakıldığında bu toplum felsefesinin toplumsal gerçeklerle tam olarak örtüşmediği iddia edilebilir. Bunun nedenlerinden birisi Türk modernleşmesinin özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte milliyetçilik düşüncesi üzerinden şekillenmesidir. Siyasi anlamda ülkesinde bir karşılık bulamayıp hayatının büyük çoğunluğunu yurtdışında geçirmek zorunda kalan Prens Sabahaddin, liberal fikirlerini topluma yayamayıp bir anlamda İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı mücadelesini kaybetmiştir. Ayrıca Türk modernleşmesinin asıl amacı bireylere önem vererek bireysel teşebbüsü geliştirmek yerine, devletin gelişmesine önem vermek olmuştur. Yani Türk modernleşmesi öncelikle, modern bireyler yetiştirmek isteyen liberalizm öğretisinin aksine modern devleti inşa etmek amacını gütmüştür. Tabii ki bunun nedeni, savaştan çıkmış ve neredeyse her alanda mücadele etmek zorunda kalan bir devletin, iktisadi açıdan ilerleyebilmek için bireylerin teşebbüslerine önem vermek yerine, devletin her alanda müdahil olmasını tercih etmesidir. Yani bu dönemde devlet, hem iktisadi hem de sosyo-kültürel her alana müdahil olarak belirleyici konuma oturmuştur. Dolayısıyla da liberal fikirler toplumda bir karşılık bulamamıştır. Burada belirtilmesi gerekir ki Prens Sabahaddin, çok etkilendiği Science Sociale ekolünün fikirlerini olduğu gibi doğru kabul ederek kendi toplumuna uyarlamak istemiştir. Oysa Science Sociale ekolünün savunduğu fikirler başka bir coğrafyanın ürünü olup, yine o coğrafyaya özgü problemlere çare arayan

fikirlerdir. Dolayısıyla bambaşka bir kültürün şekillendirdiği bir topluma bu fikirleri uygulamaya çalışmak eleştirilebilir.

Prens Sabahaddin'in toplum felsefesinin eleştirilebilecek bir diğer yanı da liberalizm doktrininin kendinden kaynaklanan problemleridir. Aydınlanma döneminde ortaya çıkarak bireysel özgürlüğün gelişmesine büyük bir katkı sağlayan liberalizm düşüncesi, daha sonra özellikle 19. yüzyıldan itibaren toplumsal ayrımı arttıran bir öğreti haline gelmiştir. Özellikle iktisadi açıdan bireysel teşebbüsü destekleyen liberalizm öğretisi, artan nüfus ile birlikte yoksul kesimlerin daha yoksul hale gelmesini engellememiştir. Sanayi devrimi ile birlikte değişen sosyo-kültürel yapıda devletin özellikle sağlık, eğitim vb. gibi alanlara müdahale etmemesini öngören liberalizm düşüncesi, bu anlamda toplumsal gerçeklerden bağıni koparmıştır. Günümüzde neredeyse her toplumda sosyal devlet politikaları ile devletin bazı alanlara müdahalesinin arttığı düşünüldüğünde, liberalizmin devleti katı bir biçimde sınırlandırmasının yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Bireysel ve serbest teşebbüs ilkesi teorik olarak her ne kadar iyi ve arzu edilen bir sistem olsa da, pratik hayattaki karşılığı arzu edilen bir düzeni sağlayamamıştır. Bunun nedeni bireysel ve serbest teşebbüs ilkesinin, gelir dağılımındaki adaletsizliğin aşırı ölçülerde var olduğu toplumlarda ister istemez eşitsizliği doğurmasıdır. Toplumun belli bir kısmının aşırı zengin belli bir kısmının ise aşırı yoksul olduğu bir toplumda bireysel teşebbüs ilkesi zaten bir sermayesi olmayan kitleler için bir anlam ifade etmemektedir. Böyle bir eşitsizliğin olduğu yerde ise zaten zengin olan kesimlerin şansı daha fazla artmakta ve böylelikle zengin ile yoksul kesimler arasındaki ayrım gittikçe keskinleşmektedir.

KAYNAKÇA

- ARISTOTELES (1993), *Politika*, (Çev. Mete Tuncay), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ARSLAN, Zühtü (2005), "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Önündeki Engeller", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, (7), İstanbul: İletişim Yayınları
- AZAM, Golam, (2014), "Classical Liberalism and Its Limits". *Philosophy and Progress*: (LV-LVI), 24-48, Bangladesh
- BARON DE MONTESQUIEU, (1998), *Kanunların Ruhu Üzerine I*, (Çev. Fehmi Baldaş), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- BUTLER, E. (2001), *Hayek*, (Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya), Ankara: Liberte Yayınları.
- DEMOLINS, E. (2016), *19. Yüzyılda Karşılaştırmalı Eğitim Denemesi: Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?*, (Çev. A. Fuad, A. Naci), Ankara: Pegem Akademi.
- ERDOĞAN, Mustafa, (2005), "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. (7). İstanbul: İletişim Yayınları
- ERDOĞAN, Mustafa, (2006), *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Ankara: Orion Yayınları.
- HARDIN, Russell, (2003), *Liberalism, Constitutionalism, and Democracy*, New York: Oxford University Press.

- HEYWOOD, A, (2007), *Siyasi İdeolojiler*, (Çev. Ahmet Kemal Bayram), Ankara: Adres Yayınları.
- KANT, I. (1982), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, (Çev. Ioanna Kuçuradi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- KAÇMAZOĞLU, Bayram, (2003), *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Ankara: Anı Yayıncılık
- LOCKE, John, (1960), *Two Treaties of Government*, (Ed. Peter Laslett), London: Cambridge University Press.
- ODABAŞI, Levent, "Osmanlı İktisadi Modernleşmesinde Liberal Tezler", *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, (4), 76-86.
- ÖZAVCI, Ozan, (2007), "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", *Doğu-Batı*, 41, 231-254.
- PRENS SABAHADDİN, (1324), *Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası Yayınları.
- PRENS SABAHADDİN, (2013), *İttihat ve Terakkiye Açık mektuplar, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*, (Haz. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- RAMSEUR, E. (2004). *Jöntürkler: 1908 İhtilalinin Doğuşu*. (Çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu). İstanbul: Pinar Yayınları.
- REYHAN, Cenk, (2007), *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- REYHAN, Cenk, (2008), *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- SCRUTON, Roger, (1996), *A Dictionary of Political Thought*, England: Macmillan Publishers.
- VINCENT, Andrew, (2006), *Modern Politik İdeolojiler*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- YAYLA, Atilla, (2000a), *Liberal Bakışlar*, Ankara: Liberte Yayınları.
- YAYLA, Atilla, (2000b), *Liberalizm*, Ankara: Liberte Yayınları.